

ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp
(6)

લગાંગા

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

છંદોના વિવરણમાં ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે.

ગણવિભાજનમાં લઘુ-ગુરુ માપના અક્ષરો પૂરા થાય ત્યાં ખાલી જગ્યાનો, ગણ પૂરા થાય ત્યાં અલ્પવિરામનો, પંક્તિ પૂરી થાય ત્યાં અર્ધવિરામનો અને શેર પૂરો થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૧)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

નજર મેળવીશું ને ખોવાઈ જાશું
કથાઓ બનીશું ને ચર્ચાઈ જાશું
ગમે તેમ જીવી જશું તોય અંતે
બહુ શાનથી 'શૂન્ય' વિસરાઈ જાશું
(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ન જર મે, ળ વી શું, ને ખો વા, ઈ જા શું;
ક થા ઓ, બ ની શું, ને ચર્ ચા, ઈ જા શું.
ગ મે તે, મ જી વી, જ શું તો, ય અં તે;
બ હુ શા, ન થી શૂન, ય વિસ રા, ઈ જા શું.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

સામાન્ય રીતે અ, ઇ, ઉ અને ઋ સ્વર તથા એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન લઘુઅક્ષર ગણાય છે જ્યારે આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં અને અઃ સ્વર તથા એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન ગુરુઅક્ષર ગણાય છે.

ગુરુઅક્ષરના બધા જ એકાક્ષરી શબ્દો તથા બધા જ પ્રત્યયો લઘુ અને ગુરુ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. જેમકે ને, હું, તું, જે, કે, છું, હા, ના, નો, ની, નું, થી, એ, ઓ, માં, મેં, તેં, ત્યાં, ક્યાં, જ્યાં વગેરે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં 'ને' અક્ષર ગુરુઅક્ષર હોવા છતાં 'અને'ના વિકલ્પ રૂપે લઘુઅક્ષર તરીકે પ્રયોજાયો છે.

જોડાક્ષરને એના પછીના અક્ષર સાથે જોડીને લખવામાં આવે છે પરંતુ જો જોડાક્ષરનો થડકાર એના પહેલાંના અક્ષર પર આવતો હોય તો એ જોડાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર લઘુઅક્ષર હોય તો પણ જોડાક્ષરના થડકારને કારણે ગુરુઅક્ષર ગણાશે. જેમકે 'ચર્યા' અને 'શૂન્ય' એ બંને શબ્દમાં જોડાક્ષર અનુક્રમે 'ર્' અને 'ન્'નો થડકાર એનાં પહેલાંના અક્ષર પર આવતો હોવાથી એ બંને શબ્દોનું લગાત્મક સ્વરૂપ અનુક્રમે ગાગા અને ગાલ જ થશે, અનુક્રમે લગા અને ગાગા નહીં.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

૧	ये महलों ये तज्जों ये ताजों की दुनिया (मुहम्मद रई)
૨	तेरी बेरुभी और तेरी मेहरबानी (जगज्जत सिंह)
૩	न ये यांए होगा न तारे रहेंगे (गीता दत्त)
૪	तेरे दर पे आया हूं इरियाए ले कर (तलत महमूद)
૫	हमें काश तुमसे मुहब्बत न होती (लता मंगेशकर)
૬	किसी बात पर मैं किसी से ढझ हूं (किशोरकुमार)
૭	मुझे प्यार की ङिन्दगी देनेवाले (मुहम्मद रई અને આશા ભોંસલે)

૮	અજી રૂઠ કર અબ કહાં જાઇએગા (લતા મંગેશ્કર)
૯	મુહબ્બત કી ઝૂટી કહાની પે રોએ (લતા મંગેશ્કર)
૧૦	સદા ખુશ રહે તૂ જફા કરનેવાલે (મુકેશ)
૧૧	તેરી યાદ દિલ સે મિટાને ચલા હૂં (મુકેશ)

(૨)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

કદાચિત હતાં દર્દ કારણ વગર
કે મટતાં રહ્યાં એ નિવારણ વગર
હવે એને શક્તિ કે કિસ્મત કહો
હું આગળ વધું છું ભલામણ વગર
(ગઝલકાર : 'મરીઝ')

ગણવિભાજન :-

ક દા ચિત, હ તાં દર્, દ કા રણ, વ ગર;
કે મટ તાં, ર હ્યાં એ, નિ વા રણ, વ ગર.
હ વે એ, ને શક્ તિ, કે કિસ્ મત, ક હો;
હું આ ગળ, વ ધું છું, ભ લા મણ, વ ગર.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

જો જોડાક્ષરનો થડકાર એના પછીના અક્ષર પર આવતો હોય તો એ જોડાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર એનાં મૂળ સ્વરૂપે જ પ્રયુક્ત થશે. 'રહ્યાં' શબ્દમાં જોડાક્ષર 'હ્'નો થડકાર એના પછીનાં

અક્ષર પર જ આવતો હોવાથી એનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગા જ થશે, ગાગા નહીં. એ જ રીતે રહું, કહ્યાં, કહું, સહ્યાં, સહું, કર્યું, કર્યાં, ભર્યાં, તર્યાં વગેરે શબ્દોનું પણ લગાત્મક સ્વરૂપ લગા જ થશે.

‘શક્તિ’ શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાલ થાય છે પરંતુ અહીં ગાગા સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે. એ જ રીતે ‘ભીતિ’ શબ્દ ગાલ અને ગાગા એ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. ‘કવિ’ શબ્દ લલ અને લગા એ બંને સ્વરૂપે તથા ‘સરિતા’ શબ્દ લલગા અને લગાગા એ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. આમ લઘુઅક્ષરને ગુરુઅક્ષર મુજબ ઉચ્ચારતાં એ કર્ણકટુ ન લાગતો હોય તો એ લઘુઅક્ષરને ગઝલમાં ગુરુઅક્ષર તરીકે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં

૧	ન જી ભરકે દેખા ન કુછ બાત કી (ચંદનદાસ)
૨	યે ખુશરંગ ચેહરા શગુફ્તા કંવલ (ઉદય શાહ)
૩	હેલો ઝિન્દગી ઝિન્દગી નૂર હૈ (જગજીત સિંઘ)
૪	દિખાઈ દિયે યૂં કિ બેખુદ કિયા (લતા મંગેશકર)

(૩)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : ૮લગાંગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૪૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭, ૨૨, ૨૭, ૩૨, ૩૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંધિનાં આઠ આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

જુદાઈના ગાળાને જીવન કહે છે મિલનની ઘડીને કયામત કહે છે
હસું છું કે નાદાન દુનિયાના લોકો મનસ્વીપણે કેવી વાતો કરે છે
અમે રક્ત સીંચી અમે પ્રાણ રેડી કર્યું મુક્ત જેને સદા પાનખરથી
વસંત આવી ત્યારે હવે એ જ ઉપવન અમારા જ માટે દીવાલો ચણે છે
(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

જુ દા ઈ, ના ગા ળા, ને જી વન, ક હે છે, મિ લન ની, ઘ ડી ને, ક યા મત, ક હે છે;
હ સું છું, કે ના દા, ન દુનિ યા, ના લો કો, મ નસ્ વી, પણે કે, વી વા તો, ક રે છે.
અ મે રફ, ત સીં ચી, અ મે પ્રા,ણ રે ડી, કર્યું મુફ, ત જે ને, સ દા પા, ન ખર થી;
વ સં તા, વી ત્યા રે, હ વે એ, જ ઉપ વન, અ મા રા, જ મા ટે, દી વા લો, ચણે છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

અકારાન્ત શબ્દ પછીના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર સ્વર પ્રયુક્ત થતો હોય તો લઘુ-ગુરુ માપમાં જરૂર અનુસાર બંને શબ્દોને સંયુક્ત રીતે ઉચ્ચારીને પણ છંદ સાચવી લેવામાં આવે છે. ‘વસંત આવી’માં ‘વસંત’ અકારાન્ત શબ્દ છે અને પછીના શબ્દ ‘આવી’નો પહેલો અક્ષર સ્વર છે તેથી ‘વસંત આવી’નું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાલગાગા હોવા છતાં વસંત+આવી=વસંતાવી કરીને લગાગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં ‘વસંતાવી’ લગાગાલ સ્વરૂપે છે.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

૧	યે સોને કી દુનિયા યે ચાંદી કી દુનિયા યહાં આદમી કી ભલા બાત ક્યા હૈ (હેમંતકુમાર)
૨	જો ઉનકી તમન્ના હૈ બરબાદ હો જા તો ઐ દિલ મુહબ્બત કી કિસ્મત બના દે (મુહમ્મદ રફી)
૩	મેરે પાસ આઓ નઝર તો મિલાઓ ઇન આંખોં મેં તુમકો જવાની મિલેગી (લતા મંગેશ્કર)
૪	તેરે પ્યાર કો ઇસ તરહ સે ભુલાના ન દિલ યાહતા હૈ ન હમ યાહતે હૈં (મુકેશ)
૫	તુઝે પ્યાર કરતે હૈં કરતે રહેંગે કિ દિલ બનકે દિલ મેં ધડકતે રહેંગે (મુહમ્મદ રફી અને સુમન કલ્યાણપુર)
૬	મુઝે દુનિયાવાલોં શરાબી ન સમઝો મૈં પીતા નહીં હૂં પિલાઈ ગઈ હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૭	તુમ્હે ઝિન્દગી કે ઉજાલે મુબારક અંધેરે હમેં આજ રાસ આ ગએ હૈં (મુકેશ)
૮	મેરી યાદ મેં તુમ ન આંસૂ બહાના ન જી કો જલાના મુઝે ભૂલ જાના (તલત મહમૂદ)

Uday Shah

(Singer – Music Composer – Poet)

Dadatattu (Sai) Street

Navsari – 396445

Gujarat – India

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

Website : www.udayshahghazal.com